OPEN ACCESS

Různé války v evropském veřejném prostoru

Tereza Vávrová

DIFFERENT WARS IN THE EUROPEAN PUBLIC SPACE

Different recollections of World War II are typical of every European country. To answer the question what kind of place has this war in the memory of several European countries and Russia, a civil society activist together with university experts decided to investigate. This is based on an analysis of the narratives presented in the current history textbooks. Comparisons of these dominant narratives about the war were then put in the form of an exhibition called *Different Wars*. The exhibition has been staged since autumn 2015 in European and Russian cities and it has been perceived very differently. This analysis not only of the national stories of the Second World War, but also of the reaction of society to such questions about its past in public space, bears witness to the remembrance of European countries.

KEY WORDS:

national narratives; Second World War; history textbooks; historical memory

Před třemi lety na pravidelném setkání Fóra občanské společnosti EU-Rusko[1] vznikla mezi účastníky z řad historiků, sociologů, nejrůznějších vzdělavatelů a občanských aktivistů zajímavá diskuse o tom, jaká historická témata se v současné době stávají předměty veřejné diskuse. Zaujalo nás, jak silnou moc mají historické události a jejich odkazy nad náladou ve společnosti, nad politikou a sousedskými vztahy evropských zemí. Na místě se zformovala pracovní skupina,[2] která si dala za cíl ohledat způsoby, jak sdílené obrazy minulosti v našich hlavách vznikají. Výstupem spolupráce této skupiny je putovní výstava.

V tomto příspěvku se chystám jako členka autorského týmu popsat jak proces vzniku výstavy, tak následné reakce publika v evropských zemích a Rusku. Reflexe prožitku realizačního týmu z tvorby výstavy díky (auto)biografické perspektivě totiž odhaluje pro nás autory překvapivé (přesto takřka automatické) snahy bránit vlastní narativy.[3] Studie proto bude k tématu přistupovat „biograficky." Recepce výstavy v jednotlivých městech pak odhalí opakující se vzorec v zacházení s nepříjemnou minulostí, která je nějakým způsobem v rozporu s dosavadním sebechápáním dotyčné společnosti.

1 Více o EU-Russia Civil Society Forum, přístupné z http://eu-russia-csf.org/home/about-us/ [náhled 12. 2. 2018].

2 Historická paměť a vzdělávání, přístupné z http://eu-russia-csf.org/home/working-expert-groups/historical-memory-and-education/ [náhled 12. 2. 2018].

3 Více ke konceptu autobiografické sociologie Zdeněk KONOPÁSEK, *Co je SAMISEBE?*, in: Týž (ed.), Otevřená minulost, Praha 1999, s. 8–16.

OPEN ACCESS

VÝSTAVA *RŮZNÉ VÁLKY*

Strašlivá, zničující a zkázu rozsévající válka. Nebo také válka heroická, vítězná, jež ukázala hrdou sílu národa. Jaké místo zaujímá druhá světová válka v současné paměti několika evropských zemí a Ruska, jsme se v pracovní skupině rozhodli zmapovat ve spolupráci s univerzitními odborníky,[4] a to na základě analýzy narativů prezentovaných v současných učebnicích dějepisu. Srovnání těchto dominantních vyprávění o válce jsme pak přetavili do putovní výstavy *Různé války* (Different wars[5]), která odhaluje rozdíly ve vnímání historie druhé světové války v učebnicích dějepisu používaných v současné době.

Za ideou výstavy stálo zjištění, že se o druhé světové válce v evropských zemích a v Rusku učí významně jiným způsobem, tedy že v podstatě existují „různé války." Podobně pracuje s narativy o druhé světové válce v různých zemích publikace *Formování historie*.[6] Samotný projekt byl zahájen v říjnu 2014 a výstava začala putovat v prosinci 2015 ve dvou jazykových verzích po Rusku a zemích Evropské unie. Výstava nemá ambici být čistě akademickým cvičením, je spíše výstupem společné práce historiků, občanských aktivistů a vzdělavatelů, a snaží se tedy podnítit v návštěvnících diskusi o minulosti. Za podpory Institutu Georga Eckerta,[7] který se výzkumem učebnic dlouhodobě zabývá, jsme zkoumali kapitoly učebnic dějepisu zúčastněných zemí věnující se druhé světové válce. Výsledek tohoto mezinárodního srovnání — putovní výstava — si klade za cíl podpořit otevřený a nezaujatý dialog o některých náročných nebo kontroverzních aspektech druhé světové války, o nichž se stále diskutuje způsobem, který evropskou společnost rozděluje a vytváří další příkopy.

Téma druhé světové války bylo zvoleno z toho důvodu, že tato událost zůstává jednou z nejbolestnějších a nejkonfliktnějších kapitol paměti evropských národů. Putovní výstava ukazuje, porovnává a staví vedle sebe kontrastující historické narativy druhé světové války, jež se nacházejí v moderních a nejčastěji používaných školních učebnicích. Výstava je koncipována do dvou celků — šestici národních panelů doplňují tematicky zaměřené panely,[8] které se dohromady snaží odhalit významné

4 Autorský tým výstavy tvoří: Sylwia Bobryk (University of Portsmouth), Štefan Čok (University of Trieste), Giulia De Florio (Memorial Italia), Alicja Wancerz-Gluza (KARTA Centre), Nikita Lomakin (Memorial International), Robert Maier (Georg-Eckert Institute), Kristina Smolijaninovaite (EU-Russia Civil Society Forum), Terezie Vávrová (Antikomplex), Gudrun Wolff (Society of German-Russian Relationship).

5 Více k výstavě viz http://eu-russia-csf.org/home/projects/different-wars/exhibition-on-tour/ [náhled 3. 1. 2018].

6 Srov. Aleš ČERMÁK — Klára JIRKOVÁ (edd.), *Formování historie: Interpretace dějin z pohledu různých států*, Praha 2013.

7 Institut Georga Eckerta pro mezinárodní výzkum učebnic si klade za cíl svými aktivitami přispět k většímu porozumění mezi zeměmi, tedy aby se neopakovaly takové události jako druhá světová válka. Dnes GEI zkoumá různé národní narativy, obrazy cizích a jak se v učebnicích budují moderní identity. Pod jeho záštitou pracuje řada bilaterálních komisí, jež připravují společné učebnice, např. německo-polská, německo-francouzská.

8 Německo-sovětská smlouva o neútočení, holocaust, oběti války, nucená migrace a deportace, důsledky války a vzpomínkové kultury.

OPEN ACCESS

aspekty vzpomínkových kultur a rozdílných národních narativů. Návštěvníci mají možnost „projít" si konkrétní stránky učebnic a dozvědět se o výuce dějepisu v zapojených zemích.

PAMĚŤ, POLITIKA A ŠKOLNÍ UČEBNICE

Pierre Nora popsal paměť jako „vždy aktuální pouto prožívané ve věčné přítomnosti."[9] Paměť je podle něj citová a magická, přijímá pouze ty prvky z historie, jež jí vyhovují. Často vychází ze zamlžených, zobecňujících, pomíjivých nebo nediferencovaných vzpomínek. A jako taková je otevřená všem přenosům, filtrům, censuře či instrumentalizaci. Paměť lze proto využívat pro všechny možné účely — např. její pomocí legitimizovat současný politický systém. Kdo ovládá paměť, do jisté míry ovládá i veřejnost. Neboť skrze historickou paměť společnost chápe, interpretuje a vyjednává mýty o své minulosti a prostřednictvím těchto procesů se mohou formovat dominantní kulturní chápání „národa" nebo „lidu".[10] Současné pokusy demokratických i nedemokratických vlád zmocnit se výkladu historických událostí jednoznačně odkazují na to, jak silnou zbraní může paměťový narativ být. Polsko zrovna vydává zákon zakazující spojení „polské koncentrační tábory"[11] a Rusko v roce 2007 vydalo jednotnou učebnici dějepisu opěvující sovětskou historii. Ovládnout národní narativ a přetvářet ho podle potřeby vlastní ideologie je pro politiku výhodné.

Obracení se k minulosti je fenomén pozdního 20. století, který vznikl v době rychlých a převratných změn, velké a rozptýlené masové společnosti, konkurenčního nacionalismu a zejména klesajícímu účinku náboženských, rodinných a dynastických vazeb.[12] První obrazy této minulosti, které utváří a formuje školní vzdělání a učebnice dějepisu, patří mezi ty nejsilnější, které navíc většinu lidí provází po celý život. Učebnice obsahují znalosti a představy o minulosti, které si daná společnost přeje předat další generaci. Státy tyto „chytré knihy" používají jako nástroje pro plošné konstruování narativů, které vytvářejí identitu, posilují společenskou soudržnost a legitimitu.[13] Učebnice, a zejména učebnice dějepisu, totiž obsahují odpovědi na velké otázky lidských dějin, jako „Kdo jsme?", „Odkud jsme přišli?" a „Kam jdeme?".

9 Pierre NORA, *Mezi pamětí a historií: Problematika míst*, in: Alban Bensa (ed.), Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti, Cahiers du Cefres 13, 1998, s. 40–63, zde s. 43 [dostupné též: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1998_mezi_pameti_historii.pdf, náhled 10. 12. 2017].

10 Karen TILL, *Re-Imagining national identity: ‚Chapters of Life' at the German Historical Museum in Berlin*, in: Paul C. Adams — Steven Hoelscher — Karen Till (edd.), Textures of Place: Exploring Humanist Geographies, Minneapolis 2001, s. 273–299, zde s. 275.

11 Více na https://zpravy.aktualne.cz/zahranici/polsko-za-kritiku-zakona-o-holokaustu-zrusilo-navstevu-izrae/r~dc1c04d40b0c11e88560ac1f6b220ee8/ [náhled 5. 2. 2018].

12 Edward W. SAID, *Invention, memory, and place*, Critical Inquiry 16, 2000, s. 175–192, zde s. 179.

13 Jeffrey COX — Shelton STROMQUIST, *Contesting the Master Narrative: Essays in Social History*, Iowa City 1998.

OPEN ACCESS

Pro většinu studentů v Evropě bude práce s učebnicí dějepisu ve škole tím nejintenzivnějším a nejtrvalejším setkáním s historií, které ve svém životě zažijí. A je to často setkání s hrdinským, jednorozměrným a úhledně zabaleným dominantním vyprávěním, které studentům upírá komplexní a realistické chápání lidí a historických událostí.[14]

Práce s učebnicí dějepisu v evropských školách a Rusku si je podle několika studií velmi podobná.[15] Učebnice hrají hlavní roli při prezentaci dějin studentům, a to hlavně proto, že učitelé mají tendenci vyučovat přímo z učebnicových textů, které jsou často zmítané konfliktními touhami na jednu stranu podporovat vlastní bádání studentů a současně propagovat „národní hodnoty".[16] Takže historie je ve výsledku prezentována jako „fakta, které je třeba se naučit", bez kontroverzí a rozporů mezi společenskými ideály a skutečnou praxí. Jako příklad poslouží pozorování historika W. Du Bois z roku 1935, který popsal tendenci učebnic propagovat určité dominantní vyprávění a vynechávat kontroverzní informace o historických osobnostech a událostech. „Při studiu dějepisných učebnic je jeden překvapen, že se stále vrací myšlenka, že zlo musí být zapomenuto nebo vymýceno. Nesmíme připomínat, že Daniel Webster byl opilec, ale musíme si zapamatovat, že to byl úžasný ústavní právník. Musíme zapomenout, že Georgi Washingtonovi patřilo několik otroků a Thomas Jefferson měl děti mulaty. Musíme si jednoduše pamatovat takové věci, které považujeme za důvěryhodné a inspirativní. Obtíž s tímto přístupem spočívá v tom, že historie ztrácí svou hodnotu jako příklad, maluje dokonalé muže a vznešené národy, ale neříká pravdu."[17]

Jelikož jsou schvalovány státem, učebnice mají pověst objektivního a spolehlivého média. Jakmile ovšem otevřeme starou učebnici nebo knihu z jiné země, brzy si uvědomíme, jak klamný tento dojem je. Učebnice zosobňují ducha své doby a vyjadřují právě tu kulturu, v jejíchž souvislostech jsou napsány. Mohou odhalit mnohé o sebechápání společnosti. Reflektují znalosti a hodnoty, které jsou považovány za dostatečně důležité, aby byly přenášeny dalším generacím, a vyjadřují samozřejmé představy o minulosti. Obsah učebnic dějepisu a změny v jejich obsahu, které lze sledovat v průběhu času, jsou proto velmi důležitým tématem.

Zkoumali jsme 24 učebnic[18] pro druhý stupeň základních škol a pro střední školy v České republice, Německu, Itálii, Litvě, Polsku a Rusku. Hlavním kritériem vý-

14 Derrick ALRIDGE, *The Limits of Master Narratives in History Textbooks*, Teachers College Record, Volume 108, Number 4, 2006, s. 662–686.

15 UNESCO, *International status of the education on the holocaust. A global mapping of textbooks and curricula*, Geneve 2015 [přístupné z http://www.gei.de/en/departments/europe-narratives-images-spaces/international-status-of-education-on-the-holocaust-a--global-mapping-of-textbooks-and-curricula.html, náhled 24. 8. 2017]. Dále Eckhardt FUCHS — Inga NIELHAUS — Almut STOLETZKI, *Das Schulbuch in der Forschung. Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis*, Göttingen 2014 [přístupné z http://repository.gei.de/handle/11428/170, náhled 10. 12. 2017].

16 James W. LOEWEN, *Lies My Teacher Told Me: Everything Your American History Textbook Got Wrong*, New York 1995.

17 W. E. Burghard DU BOIS, *Black Reconstruction in America, 1860–1880*, New York 1995, s. 722.

18 Rejstřík použitých učebnic uveden v katalogu výstavy: Julia VOLMER-NAUMANN (ed.), *Different wars: national school textbooks on WW2*, Vilnius 2017, s. 87.

OPEN ACCESS

běru analyzovaných učebnic bylo, aby se v současnosti hojně používaly ve školách. Ve všech zemích vznikají učebnice velmi podobně — nakladatelství se rozhodne vydat novou učebnici, osloví autory, kteří text napíší s ohledem na domácí kurikulum. V závěru učebnice vstupuje do recenzního řízení příslušného ministerstva a je-li úspěšná, získává schvalovací doložku. Následně může jít do oběhu. Školy si následně učebnice vybírají z nabídky samy ve všech zemích kromě Ruska, kde se v současné chvíli prosadila jednotná učebnice pro celý stát.

ROZDÍLNOST PAMĚTI

Nakolik se narativy druhé světové války liší, dokazuje už otázka na její začátek. Oficiálně se uvádí, že válka v Evropě začala 1. září 1939, když nacistické Německo napadlo Polsko. Ovšem při bližším pohledu do učebnic najdeme mnoho jiných událostí, kterými válka začíná: pro Česko to bylo na podzim roku 1938, kdy byla podepsána mnichovská dohoda. V Pobaltí je počátkem druhé světové války podepsání německo-sovětské smlouvy v srpnu 1939. V německém a polském pojetí se přirozeně drží 1. září 1939, Rusko datuje začátek Velké vlastenecké války do roku 1941. A Itálie vstoupila do války až v červnu 1940 s invazí do jižní Francie a vyhlášením války Velké Británii.

Jednotlivé perspektivy se rovněž liší v závislosti na úloze, kterou daná země hrála během druhé světové války, a na tom, na které straně železné opony se země po skončení války ocitla. Německo — jako útočící strana — přijalo svou vinu a převzalo odpovědnost za spáchané zločiny. Tamní učebnice odrážejí tento proces tím, že se podrobně zabývají válkou, jejími oběťmi a následky. Itálie, rovněž člen Osy, je méně otevřena přijímání viny, a proto v učebnicích zdůrazňuje období po pádu Mussoliniho. V Rusku je úloha Sovětského svazu vždy viděna perspektivou konce války, tedy slavným vítězstvím a poražením nacistického diktátora. V České republice, Litvě a Polsku se do kapitol o válce vkrádá zkušenost s poválečným vlivem Sovětského svazu a rozdělením Evropy, válka tak v důsledku končí až v roce 1989.

Z výše uvedených příkladů je nanejvýš zjevná odlišnost jednotlivých příběhů války. Když výstava vznikala, zažili jsme i my, její autoři, do jaké míry máme pod kůží vepsány narativy, v nichž jsme vyrostli. I mezi námi (historiky a učiteli) se objevily snahy trochu vylepšit obraz té které země a její vzpomínkové kultury. Pro středoevropského kolegu historika bylo důležité, aby tento souboj narativů z učebnic „nevyhráli Němci." Když se analyzovala nepříjemná témata, o nichž se nemluví — např. podíl domácích obyvatel na masakrech Židů, vypočítávala se vzápětí jména domácích spravedlivých mezi národy.[19] I nás tak v průběhu kritického pročítání učebnic začalo pálit nutkání omlouvat učebnicové obsahy a např. relativizovat kolaboraci, která „přece nepředstavuje nic výjimečného a týká se všech států". Většinové společnosti je nepříjemné odhalovat takovéto problematické části vlastní minulosti, které jsou v rozporu s jejím dosavadním sebepojetím. Stojí-li na tom naše identita, je přehodnocování národních dějin poměrně náročný proces. Tato situační nepříjemnost vede

19 Vyznamenání udělované komisí při památníku Jad Vašem osobám nežidovského původu, které přispěly k záchraně Židů před holocaustem.

OPEN ACCESS

celou řadu autorů učebnic k tomu, že sice popisují fakta, ale interpretují je relativisticky. Typicky podíl domácího obyvatelstva na zločinech války se interpretuje jako nevyhnutelnost války či rozhodnutí někoho jiného. Podobný postup jsme na sobě pocítili i my, když jsme zjistili, že se při analýzách vyhýbáme tematizování odpovědnosti v „našich" národních vyprávěních. Reflexe těchto tendencí, které začaly okamžitě působit i na (v ideálním případě immuní) historiky a vzdělavatele, nás ujistila, že jdeme správným směrem a že něco podobného snad výstava vzbudí i v návštěvnících.

NAHLÉDNOUT DO UČEBNIC DĚJEPISU

Rozdíly v narativech o druhé světové válce mezi jednotlivými zeměmi lze jasně vysledovat zejména u témat jako holocaust nebo vzpomínková kultura. Proto na tematických panelech prezentujeme ty části analýzy, která jsou snadno komparovatelná a jasně dokládající různost evropských vyprávění o válce. Pro ilustraci uvádím dva příklady.

Dokonce i dobře prozkoumaný a široce diskutovaný příběh holocaustu může být vyprávěn zcela jinak. V německých učebnicích dějepisu představuje holocaust a jeho oběti ústřední téma. „Jak se to mohlo stát?" zní hlavní otázka kladená žákům. Texty a dokumenty ukazují německou vinu a snaží se probudit ve studentech pocit zodpovědnosti za budoucnost. V italském případě jde o jiný příběh. Vzhledem k tomu, že italská armáda většinou odmítala předat Židy německým úřadům a deportace začaly až po italské kapitulaci v roce 1943, mají italské učebnice silnou tendenci vymezit se vůči holocaustu a jakémukoliv aktivnímu podílu na něm. Role oběti je akcentována mnohem výrazněji než doba, kdy byla Itálie spojencem Osy. České učebnice v něčem podobně popisují holocaust jako fenomén, který se stal „někde jinde", převážně v Polsku. V ruských učebnicích jsou oběti holokaustu většinou popsány jako součást sovětského lidu a nejsou rozlišovány jako zvláštní skupina. V Litvě je holocaust vnímán ambivalentním způsobem: popis masakrů a Litevců, kteří zachránili mnoho Židů, je poněkud podkopán konstatováním, že se na perzekucích v nemalé míře podílelo místní obyvatelstvo. Nedávno publikované polské učebnice jdou v tomto ohledu ještě dál a při popisování holocaustu přímo otevírají otázky polského podílu na holocaustu. Zároveň představují nové aspekty (antisemitismus Poláků), které mírně upravují příběh hrdinského polského národa, jenž bojuje proti německým a sovětským agresorům. Popisují „smalcownictwo" — vydírání Židů, kteří se skrývali, a jejich zrazování nacistům. Učebnice dokonce zmiňují kontroverzní téma pogromu v Jedwabnem.[20]

Každá země zastoupená na výstavě má charakteristickou vzpomínkovou kulturu, která se odráží v učebnicích dějepisu. Polské učebnice se věnují především připomínání odvážných polských vojáků a jejich neúnavnému boji proti nepřátelům. Akce jejich odbojových organizací (Zemská armáda) jsou popisovány s pýchou, naopak takové aspekty doby jako polská kolaborace zůstávají v pozadí. Současně silný pocit předávaný polskými učebnicemi je několikero zrad, kterých se na Polácích zejména

20 Současná polská vláda se vůči těmto učebnicím vymezuje a plánuje vydat nové.

OPEN ACCESS

spojenci dopustili — opuštění Francií a Velkou Británií v roce 1939 a na Jaltě v roce 1945. I italské učebnice se věnují převážně partyzánům a bojovníkům proti fašismu, neuvádějí pamětní dny nebo památníky věnované obětem války. Obraz války tak není vnímán jako něco, na co by bylo nutné vzpomínat.

Českým traumatem a základem vzpomínání na válku je mnichovská dohoda z roku 1938, o níž se píše jako „o rozhodnutí o osudu českého národa". Z tohoto okamžiku vycházející český narativ se tak zaměřuje na hrdiny a oběti druhé světové války. Atentát na Reinharda Heydricha je hrdinský příběh parašutistů, který zná každý žák, vedle toho památník připomínající vyhlazení vesnic Lidice a Ležáky rovněž patří do kánonu českých vzpomínek na válku. Naopak v Litvě je vzpomínání na válku rozděleno mezi německou okupaci a sovětské represe a deportace. Oficiální konec druhé světové války v roce 1945 nepřinesl do Litvy osvobození, nýbrž navázal okupací, která trvala dalších padesát let.

Významně jinak se procesu vzpomínání věnují německé učebnice, kde se vedle analytických textů často používá personalizovaný přístup představující osudy jednotlivých obětí. Učebnice seznamují žáky s množstvím památníků, které v Německu existují a aktivně kladou žákům úkoly zaměřené na prevenci násilí, včetně apelů „Co můžeme dělat, aby se to nikdy neopakovalo?" — tato otázka dominuje narativu druhé světové války v německých učebnicích.

Ve srovnání s Německem představuje Rusko svou minulost jako neosobní hrdinský kult. Lidské osudy se ztrácejí v nesmírném obrazu „velké vlastenecké války". Učebnice mají silnou tendenci bránit se jinému než hrdinskému obsahu a narativ školních učebnic je místo toho zjednodušený, neproblematizující a přísně reguluje informace (a případné otázky) poskytované žákům.

Rozdíly v prezentaci války výstava nevyvozuje jen z aspektů, které jsou explicitně zmíněny v učebnicích, ale také z těch, které jsou v nich nedostatečně zastoupeny nebo se jim učebnicové texty vyhýbají. Italské učebnice vypráví zejména velký politický příběh války, ale v detailu se naopak zaměřují spíše na interní události země, než na ty za jejími hranicemi. Například italští vojáci byli na podporu svého německého spojence posláni bojovat do Sovětského svazu a utrpěli velké ztráty — přes 80 000 vojáků zde zemřelo.[21] Některé učebnice tuto skutečnost úplně vynechávají, jiné jí věnují jen pár řádků. To rovněž lépe zapadá do obrazu italského národa, který překoná fašistický a kolaborující režim a bojuje na straně spojenců proti Hitlerovi.

Litevské učebnice se důsledně vyhýbají tématu kolaborace a aktivní spolupráce s nacisty, zatímco kolaborace se Sovětským svazem je podrobně popsána s konkrétními jmény a jejich fotografiemi. Z narativu v litevských učebnicích se tak jeví Sověti jako podstatně větší zlo, které má na zemi podstatnější dopad, než nacistické zločiny.

Ruské učebnice pouze v několika větách zmiňují složitý osud celé generace sovětských nuceně nasazených dělníků v Německu (až 5 milionů lidí), kteří byli po válce v SSSR často považováni za zrádce. Tento druh jakéhosi utajování informací a historických událostí je hluboce zakořeněný v sovětském narativu o válce, která dodnes vylučuje skupiny obětí, jejichž příběh nezapadá do obrazu hrdinského a bojujícího národa.

21 Aldo VALDORI, *La campagna di Russia*, Roma 1951, s. 473.

OPEN ACCESS

RŮZNÉ VÁLKY = RŮZNÉ SPOLEČNOSTI

Výstava je přijímána v duchu svého názvu velmi různě, někdy až rozporuplně. Oslavovaná pro poukázání na markantní odlišnosti národních narativů o podstatné události Evropy 20. století, současně kritizovaná, protože vytahuje na světlo i ty části dějin, s nimiž jsme se ještě nevyrovnali nebo se vyrovnávat nechceme. Výstava putuje od prosince 2015, v současné době byla vystavena již v 17 evropských a ruských městech.[22] Zajímavé jsou reakce veřejnosti a politických reprezentací jednotlivých zemí. Způsob, jak vnímají odhalenou rozdílnost národních narativů o válce a připomínání kontroverzních míst paměti, na která bychom dnes raději zapomněli.

RUSKO: JE TO DÍLO ZAHRANIČNÍCH AGENTŮ!

Ruské učebnice dějepisu jsou v posledních deseti letech velké téma. Objevuje se přímý, státem diktovaný tlak vytvářející národní ideologii, která je definována v *Národních historických standardech* a propagována v ruských učebnicích dějepisu.[23] Cílem vzdělávání je podpora ruské identity, silného patriotismu a národní hrdosti. Učebnice dějepisu mají za cíl nabídnout nové příběhy, které se zaměřují na „pozitivní historické příklady" a zdůrazňují moc a význam Ruska jak na národní, tak na mezinárodní úrovni. Příběhy tak zdůrazňují okamžiky ruské slávy a vojenské úspěchy (nejvýznamnější události jsou bitva u Borodina a Velká vlastenecká válka). Podle prezidenta Vladimíra Putina[24] by se kurikulum mělo zaměřit na vytvoření „společných občanských hodnot upevňujících duši ruského národa" a vyvarování se „předpojatých interpretací historie, [...] nesmí docházet k žádnému zkreslení faktů a zkresleným interpretacím dějin naší země."[25] Vláda zadala vytvoření nové učebnice pro učitele dějepisu (*Moderní dějiny Ruska: příručka pro učitele*[26]), která je manuálem k vytváření pozitivních představ o sovětské minulosti a válečném úsilí. O Stalinovi se zde vypráví pozitivnějším způsobem. V téže učebnici je citován Putin: „Mé nejhlubší přesvědčení je, že kolaps SSSR byl největší geopolitickou tragédií. Domnívám se, že průměrní občané bývalého Sovětského svazu z tohoto procesu

22 Anglická verze: Praha (ČR), Miláno (IT), Štrasburk (FR), Vilnius (LT), Wojnowice (PL), Münster (D), Brusel (BE), Berlin (D) — německá verze. Ruská verze: Moskva, Jekatěrinburk, Perm, Novosibirsk, Krasnojarsk, Petrohrad, Syktyvkar, Pskov, Minsk (BY).

23 Joseph ZAJDA, *The politics of Russian history education in the Russian media*, Educational Practice and Theory 36, 2014, č. 2 s. 53–77.

24 Kompletní projev přístupný z http://www.edu.ru/index.php?page_id=5&topic_id=3&date=&sid=20188&ntype=nuke [náhled 5. 1. 2018].

25 Více k učebnici a Putinovým úvahám: http://articles.chicagotribune.com/2008-12-17/news/0812160534_1_josef-stalin-mass-gravesrewriting [náhled 27. 12. 2017]. Srov. též Vladimir PUTIN, *On the uses of history* [přístupné z http://valdaiclub.com/valdai_club/34580.html, náhled 5. 1. 2018]; TÝŽ, *On necessarity to standardize textbooks* [přístupné z http://www.edu.ru/index.php?page_id=5&topic_id=3&date=&sid=20190&ntype=nuke, náhled 5. 1. 2018].

26 Aleksander V. FILIPPOV, *Noveishaia Istoriia Rossii: 1945–2006*, Moskva 2007.

OPEN ACCESS

nezískali nic [...] Výhodou je snad pouze to, že Rusko přestalo být dojnou krávou pro všechny."[27]

Z toho důvodu jsme očekávali, že otevření ruské verze výstavy v březnu 2016 v Moskvě, v budově lidskoprávní a historickovzdělávací organizace Memorial,[28] bude dramatické. Přestože výstava byla slavnostně otevřena zástupcem Prezidentské rady pro občanskou společnost a lidská práva[29] Michailem Fedotovem, státní zpravodajské kanály, které se objevily bez pozvání Memorialu, začaly okamžitě natáčet a vysílat reportáže, že se jedná o „další pokus manipulovat dějiny". Např. reportérka televize Rusko 24 (Россия-24) stojící v tu chvíli přímo vedle organizátorů výstavy do éteru divákům sdělila, že výstava falzifikuje dějiny a kritizuje Rusko. Reportáž se vysílala během následujících dvou dnů každé tři hodiny a skutečně vyvolala kýžený ohlas. I rodinní příslušníci členů Memorialu, kteří bydlí ve městech stovky kilometrů vzdálených, na základě reportáže volali, co že se to v Moskvě vystavuje za alternativní dějiny. Následně se před sídlem Memorialu opakovaně sešla skupina demonstrujících nacionalistů. Pozitivně o výstavě referovaly v podstatě jen nadnárodní zpravodajské kanály.[30]

V Rusku se tak opakuje situace, kdy novináři píší o výstavě ještě dříve, než ji skutečně sami navštíví. Jasně se tak ukazuje, jak choulostivé pro současné Rusy je, podívat se na nedávné sovětské dějiny kriticky.[31] Pokud tak někdo činí, okamžitě bývá označován za zahraničního agenta či špatného Rusa a vylučován ze společnosti.[32] Pro Rusko je druhá světová válka svatým vítězstvím — vláda na ní staví narativ velkého Ruska a ospravedlňuje jím svou zahraniční politiku. Ovšem najdou se i odvážlivci. Dlouho jsme hledali, kde výstavu umístit v Petrohradě. Všechna oslovená muzea, ga-

27 A. V. FILIPPOV, *Noveishaia Istoriia Rossii*, s. 34.

28 Memorial vznikl jako občanská iniciativa už v roce 1987. Jeho členové začali studovat represe v Sovětském svazu a později se začali zabývat ochranou lidských práv. Mezi zakladateli organizace byl fyzik Andrej Sacharov a historik Arsenij Roginskij, který byl v roce 1981 uvězněn za vydávání samizdatového sborníku *Pamjať*. V druhé polovině osmdesátých let se skupina aktivistů rozhodla zvolit pro svou organizaci název *Memorial*. Již od roku 2005 pořádají členové Memorialu každý rok na podzim celodenní shromáždění u pomníku obětí stalinského teroru nedaleko sídla bývalé KGB v Moskvě. Toto shromáždění je spojeno s veřejným čtením jmen těch, kteří byli během stalinských represí popraveni nebo zahynuli v gulazích. Ruské úřady se snaží organizaci zakázat pro porušování ústavy a obviňují ji z údajného rozvracení ústavního zřízení. V roce 2015 byl Memorial úřady zařazen na seznam zahraničních agentů, který na základě nového zákona povinně zahrnuje organizace, které přijímají finanční dary ze zahraničí. Organizace získává prostředky především ze Švédska, Norska, Nizozemska a od Evropské komise.

29 Více viz http://en.kremlin.ru/events/councils/by-council/18 [náhled 3. 1. 2018].

30 RFE, přístupné z https://www.svoboda.org/a/27633442.html, Deutschlandradio Kultur, přístupné z http://www.deutschlandfunkkultur.de/memorial-ausstellung-zum-zweiten-weltkrieg.1013.de.html?dram:article_id=349536, Jewish News Agency, přístupné z http://www.aen.ru/index.php?page=article&category=education&article_id=938 [náhled 3. 1. 2018].

31 Více viz https://momenty.org/afisha/i163687 [náhled 3. 1. 2018].

32 Viz např. http://eu.kommersant.ru/voina.html [náhled 3. 1. 2018].

OPEN ACCESS

lerie a univerzitní instituce výstavu postupně z nejrůznějších formálních a provozních důvodů odmítla. Mimo záznam pak i z toho důvodu, že se zástupci dotyčných institucí báli jak tématu výstavy, tak reakcí veřejnosti. Výstavu nakonec přijala petrohradská Akademie postgraduálního vzdělávání pedagogů a jejího otevření se zúčastnili čtyři konsulové (litevský, polský, český a německý). K překvapení organizátorů promluvili na úvod i dva zástupci akademie. Konflikt o historickou paměť v Rusku lze popsat jako bitvu mezi elitou a obyčejnou veřejností. Většinové elity a veřejnost raději zapomenou a menšinové elity a veřejnost bojují o zapamatování a připomínání.[33] Ruské organizace občanské společnosti mají menší zájem na veřejné konfrontaci společnosti s obtížnými aspekty sovětské minulosti. Tento relativní nedostatek zájmu — s pozoruhodnou výjimkou organizace Memorial — odráží obecně sdílený názor, že takovéto pitvání se v sovětské minulosti je pro současné Rusy zbytečné a devalvuje pozitivnější aspekty sovětské historie.

Překvapivě hladký průběh a velký ohlas má výstava v běloruském Minsku (otevření 15. ledna 2018), kde na slavnostní zahájení dorazili tři velvyslanci, a to z Německa, Česka a Itálie. Velvyslanectví Ruska pozvánku ignorovalo, pravděpodobně kvůli zmínce o autorech z Memorialu. Zástupce mělo i běloruské Ministerstvo školství, jehož zástupkyně si dovolila jemnou kritiku ruských učebnic a vyzdvihla ty běloruské (které na výstavě ovšem k vidění nejsou).[34]

EVROPA: OPATRNĚ S KRITIKOU

Anglická verze výstavy putuje po evropských městech. V Praze, Miláně a Štrasburku byla přivítána pozitivně, podle ohlasů návštěvníků provokuje mezinárodní srovnání učebnic množství otázek o společné evropské historii i o národních narativech. Čeští a italští návštěvníci vedle nostalgického listování učebnicemi dějepisu zmiňovali zajímavé postřehy, že vůbec poprvé přemýšleli, kde a jak získali příběh o válce, který si v hlavě nosí.

Zajímavá reakce se odehrála v litevském Vilniusu.[35] Výstavu hostila tamní radnice a během prvního dne přišly primátorovi města stížnosti od dvou poslanců (člen konzervativní strany Zygimantas Pavilionis a zástupce Svazu rolníků a zelených Povilas Urbšys), kteří požadovali uzavření výstavy. Důvodem měla být přílišná kritičnost vůči Litvě (konkrétně zmínění kolaborace Litevců s nacisty) a navíc výstava údajně „prosazuje ruský pohled na dějiny naší země" (uvádí činy litevských komunistů). Poslanci po primátorovi chtěli, aby se jménem hlavního města Litvy od výstavy distan-

33 Benjamin FOREST — Juliet JOHNSON — Karen TILL, *Post-totalitarian national identity: public memory in Germany and Russia*, Social & Cultural Geography Vol. 5, Iss. 3, 2004, s. 357–380, zde s. 369.

34 Více viz https://news.tut.by/culture/577490.html či http://www.aif.by/timefree/afisha/nasha_obshchaya_istoriya_so_vremenem_uchebniki_menyayutsya_i_eto_noralno [náhled 19. 1. 2018].

35 Více https://ru.delfi.lt/news/live/istoriki-v-vilnyuse-rasskazali-o-raznyh-vzglyadah-na-istoriyu-vmv.d?id=73965852 [náhled 3. 1. 2018].

OPEN ACCESS

coval.[36] Podle návštěvní knihy a kustodů výstavy ve Vilniusu je zajímavé, že stížnosti na výstavu a její případný kritický obsah přicházely ze strany výše postavených lidí, tedy litevské elity. V Litvě je evidentně stále bolestivé připomínat holocaust, protože úzce souvisí s podílem místních obyvatel na páchaných vraždách. Oficiální politická linie staví Litvu do role oběti a snímá z ní odpovědnost, tento postup dobře vystihuje Reinhart Koselleck: „Když jsou všichni oběti, nemohou být viníky."[37]

Podobných reakcí ze strany politiků se báli i organizátoři hostící výstavu v polských Wojnowicích.[38] Polská vláda a poslanci se od roku 2015 věnují úpravám zákonů, jež se nějakým způsobem týkají polského národního narativu (produkce nových učebnic, jež nejsou tak kritické, změna zákona o Institutu paměti národa). Stát zde chce evidentně ovlivňovat polskou vzpomínkovou kulturu. Výstava byla hojně navštěvovaná, ale jako akce organizovaná zástupci občanské společnosti byla mezi návštěvníky většina angažovaných občanů.

Nečekaný průběh měla snaha ukázat výstavu v Bruselu, v institucích Evropské unie. Původně domluvený prostor v Evropském hospodářském a sociálním výboru byl na poslední chvíli odřeknut — termín byl posunut na neurčito, oficiální zdůvodnění znělo „z technických důvodů". V kuloárech EU jsme dostali jiné vysvětlení, a to že některým východoevropským delegacím obsah výstavy vadí. Nakonec byla výstava otevřena na méně politicky frekventovaném místě, v Evropském výboru regionů.[39] V tomto prostředí výstava nikomu nevadila a evropská ministryně zahraniční Federica Mogherini ji dokonce zmínila jako „úspěšný příklad dialogu mezi EU a Ruskem".[40]

V současné chvíli se výstava ve své německé verzi nachází v berlínském muzeu Karlshorst, které se věnuje německo-ruským vztahům a těší se velkému zájmu veřejnosti.[41] Tamní všeobecně přijímaný konsensus, že Německo nese vinu za druhou světovou válku a spáchané zločiny, předznamenává klidnou veřejnou debatu. Účastníci výstavy vyrostli v permanentním připomínání nacistických zločinů, které je i v učebnicích spojeno s apelem „vzpomínáme pro budoucnost"[42]. Dějepis se propojuje s občanským vzděláváním a má povzbudit reflexi vlastního chápání demokracie. V tomhle zacílení jsou německé učebnice ze zkoumaných příkladů nejdále.

36 Viz https://ru.delfi.lt/news/live/organizatory-vystavki-raznye-vojny-otvetili-na-pretenzii-litovskih-politikov.d?id=74084098; dále http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013665105/kulturos-savaite-2017-03-18-09-05 [obojí náhled 3. 1. 2018].

37 Reinhart KOSELLECK, *Die Diskontinuität der Erinnerung*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 47/1999, s. 213–222, zde s. 216.

38 Více http://www.kew.org.pl/dyskusja-wojny/ [náhled 3. 1. 2018].

39 Více http://www.rdc.pl/podcast/horyzonty-wystawa-rozne-wojny/ [náhled 3. 1. 2018].

40 Více http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=P-2017-005079&language=EN#def2, [náhled 12. 12. 2017].

41 Více http://www.dw.com/ru/a-42220017 či http://www.tagesspiegel.de/wissen/ausstellung-different-wars-in-berlin-heldentum-im-schulbuch/20900948.html [náhled 23. 1. 2018].

42 Učební plán pro dějepis, Severní Porýní Westfálsko, přístupné z: https://www.schulentwicklung.nrw.de/lehrplaene/upload/lehrplaene_download/gymnasium_g8/gym8_geschichte.pdf [náhled 3. 1. 2018].

OPEN ACCESS

PROTI (NOVÉMU) NACIONALISMU — VÝZVA K OTEVŘENOSTI

Minulost ovlivňuje současnost — a to se týká zejména dopadu a vlivu druhé světové války na společnost a politiku po celém světě. Politická situace v Evropě je stále ještě silně formována minulostí, v níž druhá světová válka hraje významnou roli. Jakési základní historické porozumění, jež spočívá v poznání hlavních událostí a jejich vnímání, může pomoci pochopit současné politické struktury, rozhodnutí a vývoj.

Instrumentalizace historie představuje současný trend jak v Rusku, tak v některých zemích EU. Namísto širšího a mnohostranného pohledu na minulost se objevuje tendence nahlížet na historii národně a nacionalisticky. V ruském školství se prosadil jednotný historický standard, skrze který se regulují informace předávané žákům a studentům s cílem posílit jejich vlastenectví. Historie druhé světové války se používá jako jeden z nejmocnějších nástrojů, a to nejen v učebnicích dějepisu, ale v celém politickém diskurzu posledního desetiletí. Podobně se zástupci nové polské vlády, která vzešla z voleb v roce 2015, snažili přetvořit minulost, když se snažili vylíčit zemi jako ušlechtilou oběť, kterou obléhali nepřátelé v minulosti a činí tak dodnes. Takto se polská politická reprezentace snažila využít minulosti a potlačit události, jež nezapadají do jejího současného světonázoru a politické strategie. Diskuse o Muzeu druhé světové války v Gdaňsku, které je — v očích nové vlády — příliš mezinárodní, je jen jedním z příkladů těchto pokusů. Chystají se další kroky, např. úprava školního kurikula. V takových případech může být pro společnost obzvláště obtížné reflektovat svou nedávnou minulost, zejména proto, že nedávná minulost zůstává součástí přítomnosti, může vytvářet neočekávanou sociální nestabilitu.

Mnoho lidí se dívá do minulosti, zejména do jejího kolektivního prožívání, aby našli koherentní identitu, národní příběh, své místo ve světě.[43] Výstava *Různé války* zprostředkovává více pohledů na historii, aby podpořila otevřenou diskusi vedoucí k alespoň rámcovému porozumění tomu, jak funguje minulost, paměť a národní narativy. Pokud chceme vytvořit jakýsi rámec společné historie Evropy a Ruska, musíme se zapojit do dialogu o našich vzpomínkových kulturách, o tom, co a jak si pamatujeme, kým jsme. To samozřejmě neznamená, že různé vnímání minulosti by mělo být nahrazeno jedním oficiálním a nezměnitelným evropským příběhem — historie je vždy otázkou konstrukce a výkladu. Úspěšný přechod od totalitarismu k demokracii vyžaduje veřejnou diskusi o tom, jak si společnost vzpomíná na svou nedávnou minulost, včetně toho, jak předchozí režim potlačoval občanskou společnost prostřednictvím strachu, umlčování a násilí.[44] Tedy pouze tím, že budeme mluvit o obtížných nebo nepohodlných tématech a pojmenováním současných obav založených na minulých událostech, se lze vyhnout novým iritacím, nedorozumění a konfliktům. Narativy a bolestná místa historie našich sousedních zemí by nám měly být známé a otevřené k diskusi.

43 E. W. SAID, *Invention, memory, and place*, s. 179.

44 B. FOREST — J. JOHNSON — K. TILL, *Post-totalitarian national identity: public memory in Germany and Russia*, Social & Cultural Geography Vol. 5, Iss. 3, 2004.

OPEN ACCESS

RÉSUMÉ:

Initial images of the past, which are formed by school education and history textbooks, are the strongest. Textbooks contain the knowledge that a society wishes to pass on to the next generation. States use them both as instruments for civic education, and for constructing narratives that foster identities, strengthen societal cohesion, or even legitimise the ruling classes. For a large number of students in Western societies, working with their history textbooks in school will be the most lasting encounter with history that they experience in their lifetime.

Therefore, a working group, "Historical Memory and Education" was formed by the EU-Russia civil society forum, consisting of historians, educators and civil society activists, who decided to organize a travelling exhibition. The outcome — the exhibition "Different Wars", reveals the differences in the narration and perception of the history of the Second World War in modern secondary school textbooks of the Czech Republic, Germany, Italy, Lithuania, Poland, and Russia. The choice of the subject was motivated by the fact that WWII remains one of the most painful episodes of the European nations' memories. The exhibition shows, compares and contrasts varying historical narratives of WWII found in recent and most commonly used school textbooks.

The exhibition provoked different reactions — starting with a protest rally in Russia, enthusiastic acceptance in Italy, and complaints about the national picture presented in Lithuania. The textbooks communicate the spirit of their time and express the culture they are written in. What they say about the current cultures of remembrance in Europe and Russia is the subject of this article.

Mgr. Terezie Vávrová je doktorandkou Katedry studií občanské společnosti a výzkumnou pracovnicí Centra občanského vzdělávání na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na historickou paměť, národní identitu a občanské vzdělání. Je též ředitelkou spolku Antikomplex, který se věnuje kritické reflexi česko-německých dějin v rámci ČR (vavrova@antikomplex.cz).